

E-ISSN 2645-9132

Osmanlı İslâmcılık Düşüncesinde İki Öncü İsim: Muhammed Abduh ve Mehmet Âkif

Yasin YILMAZ | ORCID: 0000-0002-6186-2400 | yasinyl_63@hotmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

Öz

Hız. Peygamber'in Medine'de belirlediği ve vahye dayanan, akla güvenen ve ilimle gelişen medeniyet düşüncesinden uzaklaşan Müslümanlar, Batı karşısında, medeniyet alanında çağın gereklerine uygun düşünceler üretmeyince geriye düşmüştür. İslâm Medeniyetinin lokomotif durumundaki Osmanlı Devleti de değişen dünyaya göre kendini yenile(ye)meyince gerileme kaçınılmaz olmuştur. Geniş anlamda İslâm dünyasının dar anlamda ise Osmanlı'nın bu durumuna dur demek ve tekrar ikbal günlerine ulaşması gayesiyle birtakım düşünce adamları büyük çabalar sarf etmeye başlamışlardır. Özellikle 19. yüzyılda İslâm coğrafyasının muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan fikir adamları İslâm dünyasının ve Osmanlı'nın kurtuluşu için bazı çözüm önerileri sunmuşlardır. Osmanlı'nın ve İslâm dünyasının kurtuluşu için ilk olarak 1870'lerde İslâmcılıkla başlayan düşünce akımları, Osmanlılık, Türkçülük, Batıcılık ve İttihad-ı İslâm'la devam etmiştir. 19. yüzyılda söz konusu düşünce akımlarının öncüleri olarak Cemaleddin Efgânî Muhammed Abduh, Tunuslu Hayreddin Paşa, Emir Şekip Arslan, Said Halim Paşa, Bediüzzaman Said Nursi, Eşref Edib ve Mehmet Âkif gibi dönemin fikir ve siyaset adamları ön plana çıkmıştır. Özellikle İslâmcılık ile bunun daha geniş ve birleştirici yönü olan İttihad-ı İslâm düşünceleri Osmanlı düşünce ve siyaset dünyasında büyük yer tutmuştur. İslâmcılık 19. ve 20. yüzyılda inanç, ibadet, ahlak başta olmak üzere hayatın her alanında İslâm'ı çağdaş yorumlarla hayata hâkim kılmayı hedeflemiştir. Yapılacak çalışmalar sonucunda da İslâm dünyasını Batı'nın sömürsünden, sahipsiz İslâmî geleneği yok eden modernizmin etkilerinden, esaretten, taklitten, hurafelerden

kurtararak, medenileştirmeyi ve yeniden uygulanabilir bir düşünce dünyası kurmayı amaç edinmiştir. Bu doğrultuda siyasî, ilmî ve fikrî çalışmaları önceleyen söz konusu akımın öncüleri birçok teklif ve çözümler ortaya koymuşlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin kurumlarının çağın gerisinde kalması, kendisini yenileyememesi ve bünyesinde bulunan milletlerde ortaya çıkan bağımsızlık düşüncesi, yapılan çalışmaların akamete uğramasına engel olamamıştır. İslam dünyasının kurtuluşu için çok sayıda düşünce adamı, bu uğurda fikirlerini ortaya koymuşlardır. Bunlar arasında İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm fikrine sahip olan Mısır coğrafyasında doğan ve Batıyı iyi tanıyan Muhammed Abduh hayatı boyunca İslâm'ın ve Müslümanların yücelmesi, Batı'nın etkisinden kurtulması için çalışmıştır. Anadolu coğrafyasında ise Mehmet Âkif Muhammed Abduh'un takipçisi olmuş ve yaşadığı Meşrutiyet, İttihad ve Terakki ile Cumhuriyet dönemlerinde İttihâd-ı İslâm'la ilgili düşüncelerinden taviz vermemiştir. Bu iki şahsiyetin dinî, siyasî, sosyal ve özellikle kültürel alandaki çalışmalarıyla İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm düşüncesinin ortaya çıkması, sistemleşmesi ve devam etmesi hususunda yaptıkları çabaların iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu vesile ile çalışmamızda İslâmcılık ve buna eklenen İttihad-ı İslâm akımı içerisinde İslâm coğrafyasının Mısır havzasında yetişen ve Batı'yı iyi tanıyan Muhammed Abduh ile Anadolu ve Balkanlar havzasında yetişen Mehmet Âkif'in görüşlerini mukayeseli olarak ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

İslâmcılık, İttihad-ı İslâm, Muhammed Abduh, Mehmet Âkif, Osmanlı.

Atıf Bilgisi

Yılmaz, Yasin. "Osmanlı İslâmcılık Düşüncesinde İki Öncü İsim: Muhammed Abduh ve Mehmet Âkif". *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 343-374.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1122374>

Geliş Tarihi	27.05.2022
Kabul Tarihi	25.12.2022
Yayın Tarihi	31.12.2022
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu makale, 27-30 Eylül 2021'de 6. INCSOS 100. Yılında Evrensel Boyutlarıyla İstiklal Marşı ve Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu'nda sunulan "Osmanlı'nın Son Döneminde İslamcılık Düşüncesinde Muhammed Abduh ve Mehmet Akif" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.
Etik Beyan	

Benzerlik Taraması	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	Yapıldı - Turnitin ulumdergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Two Leading Names in Ottoman Islamism Thought: Muhammed Abduh and Mehmet Akif

Yasin YILMAZ | ORCID: 0000-0002-6186-2400 | yasinyil_63@hotmail.com

Ankara Yildirim Beyazit University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Islamic History, Ankara, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

Abstract

Muslims who moved away from the idea of civilization, which based on the revelation, set by the Prophet in Medina and relying on reason and developing with knowledge, fell back when they could not bring new discoveries in the idea of civilization in the face of the West. The decline was inevitable when the Ottoman State, which was the carrier of Islamic civilization, could not renew itself according to the requirements of the era. A number of thinkers began to make great efforts to ensure that the Islamic world and the Ottoman Empire would be good again. Especially in the 19th century, thinkers who appeared in various parts of Islamic geography presented some suggestions and came up with solutions for the liberation of the Islamic world and the Ottoman Empire. For the liberation of the Ottoman Empire and the Islamic world, the currents of thought that first began with the current of Islamism in the 1870s continued with Turkism, Ottomans, Westernism and Ittihad-i Islam. In the 19th century, intellectuals of the period such as Jamaluddin Efgani, Muhammad Abduh, Hayreddin Pasha of Tunis, Emir Shekip Arslan, Said Halim Pasha, Bediuzzaman Said Nursi, Mehmet Akif came to the fore as activists of these thought movements. In particular, Islamism and the unifying aspect of Ittihad-i Islam have taken a great place in minds. Islamism aimed to make Islam dominant again in life by making contemporary interpretations in the fields of faith, worship, morality, philosophy, politics, law and education in the 19th and 20th centuries. By a rational method, it aimed to bring the Muslim mind that the Prophet had built in Mecca back to life. Thus, it aimed

to civilize, unite and develop the Islamic world by freeing it from the exploitation of the West, the effects of modernism, bondage, imitation, superstition. Activists of this movement, who prioritize political, scientific and intellectual work, have put forward many proposals and solutions. Muhammad Abduh, who had the idea of Islamism/Ittihad-i Islam, worked throughout his life to glorify Islam and Muslims and to free the west from its captivity. Mehmet Akif also did not compromise his ideas in question during the Republican periods of legitimacy, Ittihad and progress in which he lived. Therefore, the efforts of these two people should be well known for the systemization and continuation of Islamism / Ittihad-i-Islam thoughts. In this case, we will try to put forward the views of Muhammad Abduh, who grew up in the Egypt of the Islamic geography and knew the West well, and Mehmet Akif, who grew up in the Anatolia/Balkan, as a comparison of Islamism and the Ittihad-i Islamic movement added to it.

Keywords

Islamism, Ittihad-i Islam, Muhammad Abduh, Mehmet Akif, Ottoman.

Citation

Yılmaz, Yasin. "Two Leading Names in Ottoman Islamism Thought Muhammed Abduh and Mehmet Akif". *ULUM Journal of Religious Inquiries* 5/2 (December 2022), 343-374.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1122374>

Date of Submission	27.05.2022
Date of Acceptance	25.12.2022
Date of Publication	31.12.2022
Peer-Review	Double anonymized - Two External This article is the revised and developed version of the conference presentation entitled "Muhammed Abduh and Mehmet Akif in Islamic Thought in the Late Ottoman Period", delivered at the 6th INCSOS – The Turkish National Anthem and Mehmet Akif Ersoy in the 100th Anniversary with its Universal Dimensions Symposium on September 27-30, 2021.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ulumdergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Giriş

Batı'nın Müslümanlara karşı siyasî/askerî meydan okumalarıyla erken çağlarda başlattığı imha planı, tarihi süreçte artarak devam ettirmişlerdir. 20. yüzyılın sonları ile 21. yüzyılın başlarında dünya siyasetini tekrar kurgulamak isteyen Batılı hâkim güçler, bu amaçlarını gerçekleştirmek için bahanelerle İslâm dünyasının birçok bölgesini işgal etmişler ve çocuklar başta olmak üzere binlerce insanın ölümüne sebebiyet vermişlerdir. Müslümanların İslâm'ın temel değerlerini ilke edinerek, birlik ve beraberlik içinde olmamaları hususunda iletişim araçlarını kullanarak algılar oluşturmuşlardır. Dünyanın gözü önünde yapılan bu zulümler ve algı operasyonları, Müslümanların ittihadı ne kadar ihtiyaç duyduğunun açıkça göstermektedir.

Öte yandan Osmanlılar, dünyadaki teknolojik gelişmelere ayak uyduramayarak, Müslümanların medeniyet alanında ilerlemelerini teşvik eden ilmî gelişmelerden uzaklaşmasıyla yeni problemlere Kur'an ve sünnet merkezli çözümler üretememiştir. Neticede teknoloji alanında ileriye giden Batılılar Müslümanlar için tehlike teşkil etmeye başlamışlardır. Bu durumun bir sonucu olarak, Osmanlı, bir taraftan güçlenen Batı devletleriyle diğer taraftan da bünyesinde bulunan ve onların kışkırttığı etnik gruplarla uğraşmak zorunda kalmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı yöneticileri ve fikir adamları hem siyasî ve askerî alanlarda saldırıları bertaraf etmek için mücadele ederken hem de devletin geri kalmasının sebepleri üzerinde çözümler üretmeye başlamışlardır.

Sultan II. Mahmud, "Ben tebaanın Müslümanını camide, Hıristiyan'ını kilisede ve Mûsevî'sini havrada tanımak isterim. Aralarında başka en ufak bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakiki evlatlarımdır"¹ şeklindeki sözleriyle devlet içinde bulunan Müslim-gayrimüslim bütün tebaanın eşit kabul edildiğini ilân ederek yeni bir dönem başlatmıştır. Söz konusu eşitlik durumu 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile de teyit edilmiştir. Böylelikle Osmanlı-Türk toplumunun ana yapısı değiştirilmeye ve gelişen Avrupa'daki normlara göre

¹ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", (*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, ed. Murat Belge (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 4/1137-1150.

tasarlanmaya çalışılmıştır. Islahat Fermanı ile Hıristiyanlara daha fazla haklar verilmiş ve 1856 Paris Antlaşması'yla da bir kısım hükümler hakları Avrupalıların kefaleti altına sokulmuştur.²

Dönemin kaynaklarına bakıldığında, kaybolan İslâmî değerlerin, İslâm'ın ilk asırlarında olduğu gibi tekrar Kur'ân ve sünnet merkezli inşasına ve yeniden Müslümanların hayatına hâkim kılınmasının elzem olduğu görülmüştür. Müslümanlar arasında birlik, beraberlik, dayanışma ve yardımlaşmayı tekrar hayata geçirmek; İslâm ülkelerinin Batı'nın emperyalist tavırlarına karşı koymak; geri kalmışlığı ve bunların sebeplerini belirleyerek, yeni fikirler üretmek amacıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'da birtakım fikir adamları İslâmcılık/ittihâd-ı İslâm düşüncesiyle ortaya çıkmışlardır. Bunun dışında Osmanlıcılık, Batıcılık ve Milliyetçilik gibi düşünceleri savunan kişiler de fikir hayatında yer almıştır. Biz bu çalışmamızda İslâmcılık ve onun mütemmimi olan İttihâd-ı İslâm akımları ile Mehmet Âkif ve Muhammed Abduh'un düşünceleri üzerinde durmaya çalışacağız.

1. İslâmcılık-İttihâd-ı İslâm

Dönemin yükselen değeri olan Batı karşısında Osmanlı Devleti'nin teknolojide çağa ayak uydurması ve yeni fikrî çözümler bulmaları için öncelikle Batıcılık ve Osmanlıcılık akımları ortaya çıkmış ancak bunların geri kalmışlığa çözüm olamaması üzerine, Batıcılığa karşı İslâmcılık düşüncesi doğmuştur. Bu akım ilk olarak Hindistan'da şekillenmiş, 1870'lerden itibaren sistemleşmeye başlamış ve hilafet kurumunu elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nin merkezinde güçlenerek fikrî ve siyasî davranış haline gelmiştir.³ Bir yandan Batı'ya karşı bir tepki olarak ortaya çıkan bu düşünce sahipleri, diğer yandan da İslâm'ın temel ilkelerine ters düşmeden Müslümanların geri kalma sebepleri üzerinde kafa yormaya başlamışlardır. Bu akımın merkezinde, klasik medrese mezunu ulemânın değil, yeni

² M. Sacit Pekak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafa Paşa (Sinanos)", *Bilig* 11 (Güz 2009), 176.

³ Şerif Mardin, "İslâmcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 5/1400.

oluşmaya başlayan mektepli, Batı görmüş aydınların olduğu da dikkat çeken bir gerçektir.⁴

İslâmcılık akımının gayesi Müslümanların tekrar Hz. Peygamber'in Medine'de ilkelerini belirlediği ve Kur'an'a dayanan, akla güvenen, ilimle gelişen ve irfanla yoğrulan bir medeniyetin temel ilkelerini hayata hâkim kılmak düşüncesi olmuştur. Bunu yaparken de İslâm'ın temel ilkelerinden taviz vermeden çağın şartlarına göre yeniden yorumlanması gerektiğini gözden uzak tutmuyorlardı. Dolayısıyla İslâmcılığın doğuşunun sebebi ve gerekçesi sadece Batı'nın askerî meydan okumalarına karşı verilen bir tepki olmayıp daha da önemlisi, Müslümanların İslâmî kuralları, Kur'an ve Sünnet ilkeleri doğrultusunda günün şartlarına göre tekrar yorumlama ihtiyacından kaynaklanmıştır. Diğer bir ifade ile Batı'nın akılcılığından etkilenen İslâmcılık, bir yandan Batı'ya karşı dinî değerleri savunurken, diğer yandan da onların yöntemlerini referans almayı ihmal etmemişlerdir.⁵ Bu doğrultuda Osmanlı Devleti yöneticileri, karşı karşıya kaldığı yeni problemlere çözüm bulmak için hukukî alanda bazı düzenlemeler yapmış ve bu sürece katkı sağlamak isteyen düşünürler de Osmanlıcılık, Türkçülük, Batıcılık akımları adı altında fikrî arayışlara girişmişlerdir. Bu akımlardan birisi de ulemâdan devlet ricaline kadar çok sayıda düşünce/fikir adamı ve siyasetçiyi uzun soluklu ve geniş bir yelpazede ortak bir amaçta toplayan İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm akımıdır.

Dönemin kaynakları değerlendirildiğinde İslâmcılığın aslî gayesi, Batı'nın ilerlemesi karşısında, Müslümanların geri kalmasının sebeplerini araştırma, çözümler üretme faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır. İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm düşüncesi etrafında toplanan fikir adamları, çalışmalarının temel ilkelerinin neler olması gerektiğini *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd*, *Beyânülhak*, *Livâü'l-İslâm*, *Hikmet*, *İttihâd-ı İslâm*, *Tasavvuf*, *İslâm Mecmuası* ve *Volkan* gibi gazete ve dergilerdeki yazılarında yoğun ve sistemli bir şekilde tartışmışlardır. Bu geleneğe öncü olarak,

⁴ Fatih Duman, *Din ve Siyaset*, der. Mümtazer Türköne (Ankara: Lotus Yayınları, 2006), 546.

⁵ Bk. Hüseyin Şeyhanlıoğlu, "İslâmcılığın ve İttihâd-ı İslâm Düşüncesinin Doğuş Süreci ve Temel Öğeleri", *Köprü Dergisi* 108 (Güz 2009).

İslâm coğrafyasının muhtelif yerlerinden Yeni Osmanlılar⁶ Mısır'da Cemâleddîn-i Efgânî-Muhammed Abduh, Hindistan'da Seyyid Ahmed Han gibi isimler katkı sağlamışlardır. İslâmcılık tabiri daha önce Sultan Abdülaziz'in son zamanlarında *İbret* ve *Basiret* gibi gazeteler ile *Cemiyet-i İhyâ-yı İslâm* gibi kurumlarda dernekler de tartışılmıştır.⁷ Avrupa'dan etkilenen Jön Türkler dahi, Osmanlılık, İslâmcılık, Milliyetçilik tartışmaları arasında Osmanlı'nın kurtuluşu için bir çıkar yol olarak bir şekilde gazetelerde tartışmışlardır.⁸ Diğer yandan Azâmzâde Refik'in Arapça olarak yazdığı ve İbrahim Halid'in Türkçeye çevirdiği *İttihâd-ı İslâm ve Avrupa*, Nuri İleri'nin yazdığı *İttihâd-ı İslâm, İslâm'ın Mazisi, Hali ve Müstakbeli* ve ilmiyeden Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin oğlu tarafından yazıya geçirilen *İttihâd-ı İslâm'a Dair Bir Risale* gibi eserler de neşredilmiştir.⁹

İslâmcılık fikrinin oluşumunu hazırlayan sebeplere geçmeden önce şu hususu belirtmekte fayda vardır; Cumhuriyet'in kuruluşuna yakın olan Osmanlı'nın son döneminde devletin kurtuluşu için gündeme getirilen İslâmcılık akımıyla ilgili Türkiye'de araştırmalar 1960'lı yıllarda başlamış ve giderek artmıştır. Kaynaklara

⁶ Yeni Osmanlılar, Tanzimat Devri (1839-1876) olarak isimlendirilen dönemde başlayan; Osmanlı'nın tamamen yeniden yapılanması ve kurumlarının çağın ihtiyaçlarına ihtiyaç verebilecek hale getirilmesinin zaruri olduğunu iddia eden gruptur. Özellikle 1965-1876 yılları arasında yenilikçi düşüncüyü ön planda tutarak Osmanlı yönetimine karşı dönemin aydınlarının oluşturduğu muhalif bir topluluktur. (Yeni Osmanlılar için Bk. Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat I* (İstanbul: MF. V. Yayınları, 1940), 757-775; Midhat Cemal Kuntay, *Namuk Kemal (Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında)*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1944), I; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876* (Princeton: y.y., 1963), 172-233; Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, nşr. Şemsettin Kutlu (İstanbul: Nadir Kitap, 1973); M. Kaya Bilgegil, "Türkiye'de Bazı Yeni Osmanlılarla Yeni Osmanlı Taraftarlarının Bir Millet Meclisi Kurma Teşebbüsü", *50. Yıl Armağanı: Genel Konular* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973), 2/341-401; Andreas David Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Bir Osmanlı'dan Siyasi Sosyal ve Biyografik Manzuralar*, çev. Gertraude Songu-Habermann (İstanbul: Pera Yayıncılık, 1999), 153-168; Fazlı Arabacı, *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri* (Ankara: Platin Yayınları, 2004); Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/430-433.

⁷ Bk. Azmi Özcan, *Panislâmizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngilizler 1877-1914* (Ankara: TDV Yayınları, 1997).

⁸ Bk. A. Ceyhan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebülürşad Mecmuaları Fihristi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991).

⁹ Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, *İttihâd-ı İslâm'a Dair Bir Risale*, Sül. Ktp. Keçecizade Süleyman Sırrı, nr. 757.

bakıldığında İslâmcılık akımıyla ilmî olarak önce Tarık Zafer Tunaya,¹⁰ sonra Şerif Mardin¹¹ ve İsmail Kara'nın¹² yaptıkları araştırmalarla ön plana çıktıkları

¹⁰ Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı* kitabında bu akımın anlamını, gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan tartışmaları, İslâm'ın siyasi ilkelerine dayandırdığı devlet sistemi ile teorisi ve hükümet etme biçimlerini ayrıntılı olarak inceliyor. Seküler tarihçilik anlayışıyla değerlendiren ve İslâmcılığı II. Meşrutiyet'in en önemli siyasi akımları arasında gören Tunaya, bu akımın da aynı dönemde kendisi gösteren diğer akımlar gibi ideolojik ve siyasi bir karaktere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu doğrultuda İslâmcılığı savunanların siyasi amaçlarına ulaşma ve kendi kurumlarını oluşturma yolunda kapsamlı projeler ürettiklerini ve siyasi iktidarları etkileme biçimlerini örneklerle açıklamaktadır. İslâmcılık'ın Türkiye dönemine dair kısmı daha çok Kemalizm'in değerleri özellikle laiklik açısından değerlendirmektedir. Bk. Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003).

¹¹ Şerif Mardin'in yaptığı çalışmaların genel özelliğinin, Türkiye'de yaşanan çağdaş problemler ile son dönem Osmanlı dünyasındaki gelişmeler ve fikir akımları arasındaki tarihî, siyasî ve sosyolojik bağlantıyı ortaya koymaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda Mardin'in çalışmalarında bir süreklilik olduğu söylenebilir. Eserlerine bakıldığında düşünce dünyasına liberalizmin hâkim olduğu anlaşılan Mardin'in, Max Weber'den de etkilendiği görülmektedir. (Bk. Mehmet Anık, "Türkiye'de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin ve İsmail Kara", *Umran Dergisi* 225 (Mayıs 2013), 14-32.) İslâmcılık Şerif Mardin'e göre "ideolojik İslâm"dır. Mardin "İslâmcılık bir ideoloji, iktidarı amaçlayan bir dünya görüşü, bir hayat nizamı ve tasavvufî anlayıştır" der. "*Siyasal İslâm'ın İflâsı*" kitabının yazarı olan Olivier Roy da İslâmcılığı, "İslâm'ı siyasal bir ideoloji olarak algılayan bir çağdaş hareket" olarak tarif eder. (Bk. Mardin, "İslâmcılık", 5/ 1400.)

¹² İsmail Kara, Türkiye'de din, modernleşme ve özellikle de İslâmcılık üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan bir akademisyendir. Kara, İslâmcılık konusunun öneminden bahsederken, İslâmcılık hareketinin çok yakın zamanlara kadar "irtica" kalıbı çerçevesinde değerlendirildiğine dikkat çekmektedir. Siyasî, sosyal, kültürel muhtevası ve uzantıları olan bir İslâm'dan bahsetmenin, çok yakın zamanlara kadar yasak, hatta tehlikeli bir adım atmak olduğunu belirtmektedir. Kara, konuya bu şekilde ideolojik bir çerçeveden yaklaştığı için akademik yönünün incelenmesi konusunda, akademisyenlerin çekimser davrandığını söylemektedir. Kara'ya göre, günümüze kadar dinin modernleşmeyi, modernleşmenin de dini düşünceyi nasıl ve ne ölçüde etkilediği, aralarında nasıl bir etkileşim olduğu konusu genelde ihmal edilmiş, İslâmcılık düşüncesinin, II. Meşrutiyet'ten (1908'den) sonra çağdaş Türk düşüncesi içinde dikkat çeken ve belirgin bir fikir hareketi olarak sonradan ortaya çıkmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde İttihâd-ı İslâm adı altında siyasî bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi olarak benimsenerek tahkim edildiği görüşünü savunan Kara, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra etkili bir fikir hareketi özelliğini kazandığını, dinî, siyasî ve kültür alanlarının hemen hepsinde göz ardı edilemeyecek ürünler verdiğini kişilerin görüşleri ve metinlerin analizi ile ortaya koymaktadır. Batılılaşma ve Cumhuriyet dönemine zayıflayarak yansıdığı ortaya koyan Kara, bundan hareketle çalışmalarında, II. Meşrutiyet sonrası İslâmcılık düşüncesine katkıda bulduklarını düşündüğü isimleri ele almış ve bu bağlamda Osmanlı'dan çağdaş Türkiye'ye kadar, çeşitli konulardaki İslâmî fikirleri ile ön plana çıkarmıştır. Ayrıca belli başlı önemli isimleri; hayatları ve bu kişilere ait temel çalışmalardan ve fikirlerinden alıntılara yer vererek, konuyla ilgili çalışmasında bir araya getirmiştir. Derinlemesine yaptığı araştırmalarından dolayı, Şerif Mardin'in deyimiyile İsmail Kara'nın İslâmcılık çalışması, İslâm düşüncesi üzerine temel başvuru kitabı

görülmektedir. İslâmcılıkla ilgili yapılan araştırmalarda akımın bir grubun ideolojik bir düşünce, başka bir grubun ise Müslümanların tekrar dünyada söz sahibi olabilmeleri için hayatın her alanına İslâm'ın temel ilkelerinin yerleşmesi fikrinde oldukları, yazdıkları eserlerden anlaşılmaktadır. Şerif Mardin İslâmcılığın hareket noktasını modern anlamda siyasî ideolojinin hilafet kurumu etrafında şekillenmesi olarak görür.¹³ Konuyla ilgili dönemin düşünürlerinin fikirleri incelendiğinde İslâmcılık düşüncesinin ortaya çıkışını hazırlayan sebepleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. 19. asırda Müslüman düşünürler, bir taraftan Batı'nın teknoloji alanındaki gelişmelerinden faydalanmanın zorunlu bir ihtiyaç olduğunu kanaatinde iken, diğer taraftan da Batı'nın dünyevîleşme yaklaşımlarına karşı İslâmî değerleri savunma içerisine girmişlerdir.

2. İslâmcılık fikrini savunanlar, yapılan yenilikler neticesinde Batılılara verilen imtiyazları “*şeriat-ı garrânın hilafına*” olarak değerlendirmiştir. Müslüman-gayri Müslim eşitliğinin sosyal huzursuzluğa sebep olduğunu, kendilerini devletin temel unsuru olarak gören Müslümanların, “*millet-i hâkime*” olma konumlarını kaybetme endişesi taşıdıklarını düşünmüşlerdir. Bundan dolayı yapılan yenilikleri şeriatı sapma şeklinde nitelendirmişler buna karşılık “*şeriat-ı garrâ*”ya sıkı sıkıya sarılmanın önemini ortaya koymuşlardır.¹⁴

3. 19. Yüzyılın ikinci yarısıyla beraber, emperyalist devletler politikalarında değişikliğe giderek İslâm ülkelerini işgal ederek hâkimiyetleri altına almaya

niteliğindedir. (Bk. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994); a.mlf., *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi Metinler Kişiler I* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997); a.mlf., *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi Metinler Kişiler II* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997); a.mlf., *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi Metinler Kişiler III*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998); İsmail Kara'nın görüşlerinin değerlendirilmesi için Bk. Anık, “Türkiye’de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin ve İsmail Kara”, 26-28.)

¹³ Mardin, “İslâmcılık”, 5/1400-1401.

¹⁴ Osmanlıda 1859’da Kuleli Vakası olarak bilinen ve planlama aşamasında iken etkisiz hale getirilen darbe hareketi, “ika-ı fitne ve fesat kastıyla” “ihlal-i asayiş” ve “şeriat-ı garrânın hilafına” iddiasıyla Tanzimat ve Islahat Fermanları ile gayrimüslimlere eşit vatandaşlık haklarının verilmesine karşı çıkan bir grubun, İslâmî değerlerden uzaklaştığı düşüncesiyle Sultan Abdülmecid’i tahttan indirmek için planlanmıştır. (Bk. Yasin Yılmaz, “Osmanlı’da Sebebi Meçhul Olan Kuleli Vakası’nın Tarihi Arka Planı Hakkında Bazı Mülahazalar”, *Turkish Studies* 12/16 (Ankara 2017), 511-530.)

başlamışlardır. Bu doğrultuda İngilizlerin Hindistan'ı işgali üzerine de onlara karşı hem siyasi hem de dinî alanda İslâmcılık düşüncesi ilk olarak bu coğrafyada ortaya çıkmıştır.¹⁵ Daha sonra Batılıların diğer bölgelerde de yaptıkları işgallerle, o coğrafyadaki Müslümanlar Osmanlı'dan yardım talep ettiler. Hilafet kurumunu elinde bulundurması hasebiyle bundan güç ve ilham alan Osmanlı devlet ricali ve düşünürleri, dikkatlerini İslâm dünyasının hem dâhili hem de harici gerçeklerine çevirme yönündeki gelişmeler, dünya Müslümanlarının dayanışması fikrinin oluşmasına götürmüştür.¹⁶

İslâmcılık, aslında Müslümanları kendi iç dünyalarını tekrar inşaya sevk edip atalet, cehalet, hurafeler ve Batılı normlardan onları kurtarma çabasıdır. Düşünce alanında ise, Batı medeniyetinin İslâm âleminin aleyhinde meydana getirdiği algılara ve tehditlere karşı koymanın ancak selefin oluşturduğu İslâm'ın temel ilkeleri öncülüğünde yeni yorumlar ortaya koyarak mümkün olabileceği fikrine dayanmaktadır.¹⁷ Böylece İslâmcılık, siyasî, sosyal ve kültürel çevrelerde iki şekilde kendini ifade etmeye başlamıştır. Bunlardan birincisi, İslâm'ın genel kaidelerini ve evrensel tebliğini 19. asrın şartlarına göre yorumlayıp, geri kalmışlıktan kurtulmak için güncel fikirler ortaya koymak; ikincisi ise modern anlamda Sultan II. Abdülhamid'in uygulamaya çalıştığı ümmetçilik tarzında geliştirilen İttihâd-ı İslâm düşüncesidir. Sultan II. Abdülhamid İslâm milletlerini bir arada tutabilmek için "halife" unvanını kullanarak İttihâd-ı İslâm'ı sağlamak için Müslümanların yaşadığı bölgelerin durumuna göre politikalar üretmeye çalışmıştır.

Osmanlı aydınları arasında İttihâd-ı İslâm terimi ise ilk defa Hürriyet gazetesinde (1869) yer almış,¹⁸ gazete vasıtasıyla önce Yeni Osmanlıların Avrupa yayınlarında yer bulmuş, 1871 yılına kadar düşünce adamları arasında hararetle tartışılmıştır. Hatta 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına kadar yapılan tartışmalarla Osmanlı düşünce dünyasında kitleleri yönlendirme görüşüne dönüşmüştür. Aslında

¹⁵ Mardin, "İslâmcılık", 5/1400-1402.

¹⁶ Bk. Özcan, *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*.

¹⁷ İlhan Kutluer, "Düşüncede İslâmcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Vakfı Yayınları, 2001), 23/65.

¹⁸ Bk. Namık Kemal, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi I (1868-1869)*, der. Alp Eren Topal (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019).

bu terim daha önceki dönemlerde zaman zaman kaynağını Kur'an ve sünnete dayandırarak, Müslümanlar arasında, birlik, kardeşlik ve dayanışma duygularının ifadesi olarak İslâm literatüründe mevcuttu.¹⁹

İttihâd-ı İslâm Osmanlı tarihinde, "*Biz canımızı Müslümanların ittihadı uğruna feda etmiş bir milletiz.*" diyen Sultan I. Selim'in (1512-1520)²⁰ başını çektiği padişahlar ile bazı devlet adamlarının örnek olduğu görülmüştür. Osmanlı'nın son yüzyıllarında da devletin ve Müslümanların karşı karşıya kaldığı sıkıntılardan kurtulmak ve Batı'nın sömürgeciliğine engel olmak, Müslümanların kendi kimliklerini ve kültürel değerlerini korumak üzere İttihâd-ı İslâm düşüncesine sahip çıktıkları görülmüştür.²¹

II. Abdülhamid'in hükümdarlığı döneminde İslâmcılık fikri, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı büyük baskılar sebebiyle devletin içinde ve dışında büyük etkileri olan bir akıma dönüşmüştür. Hatıralarında yer alan bilgilere göre düşüncede İslâmcılığı siyasette İttihâd-ı İslâm'ı benimseyen II. Abdülhamid'in "*halife-i rây-i zemin*" olması bu akıma güç katmıştır.²² II. Abdülhamid'in devlet siyaseti haline getirdiği İslâmcılık ve İttihâd-ı İslâm düşüncesi, bütün Müslümanların Hilafet Kurumu ve Osmanlı sancağı altında Batı ve Rusya'nın yayılcılığını önlemek için bir çözüm olarak görülmüştür. II. Abdülhamid dâhili ve harici siyasette Osmanlı Devleti'nin varlığını korumak ve İslâm dünyasını hilafet çatısı altında bir araya getirmek gayesiyle İslâmcılığı, devletin ana siyaseti haline getirmeye çalışmıştır.²³

Fakat o dönemin şartları içerisinde dünyanın farklı kıtalarına dağılmış olan Müslümanları toparlamak ve birleştirmek mümkün olmamıştır. Ancak buna rağmen

¹⁹ Kur'an-ı Kerim'de "*Allah'ın ipine sınıksız sarılız, ayrılığa düşmeyiniz...*" Âl-i İmran, 3/103; "*Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin...*" Hucurât, 49/10" ve Veda Hutbesinde de "*Rabbiniz bir, babanız birdir, hepimiz Âdem'densiniz*" denilmektedir.

²⁰ Hatta Yavuz sultan Selim bu düşüncesini "*İhtilaf ü tefrika endişesi, Kûşe-i kabrimde hatta bîkarar eyler beni, İttihatken savlet-i a'daya def'e çaremiz, İttihad etmezse millet, dağdar eyler beni..*" mısralarıyla ifade etmiştir.

²¹ Metin Hülagu, *Panİslâmist Faaliyetler* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994), 9.

²² Ali Vehbi, *Sultan Abdülhamid Siyasî Hatıratım* (İstanbul: Hareket Yayınları, 1974), 86.

²³ Şeyhanioğlu, "İslâmcılığın ve İttihâd-ı İslâm Düşüncesinin Doğu Süreci ve Temel Öğeleri", 108.

farklı coğrafyalarda yaşayan bütün Müslümanların ümidi hilafet merkezi kabul edilen İstanbul idi. Hatta Sultan II. Abdülhamid bu hususta: “*Dındaşlarımın yaşadığı memleketlerin, büyük devletlerin elinde olması çok acıdır. Osmanlı Devleti’ne 20 milyon Müslüman katılmıştır. Buna rağmen Müslümanların gözü İstanbul’dadır. Düşmanlarımız maddî kuvvetimizi yıkmaya muvaffak olsalar da manevi kudretimiz bâki kalacaktır.*”²⁴ demiştir.

Bu süreçte Sultan II. Abdülhamid’in hükümdar olması hilafeti deruhte etmesi İttihâd-ı İslâm’ın hayata geçirilmesinde yeni bir dönemi başlatmıştır. 1876 tarihli Kanûn-i Esâsî’nin üçüncü maddesindeki “*Zât-ı Hazret-i padişahî hasbe’l-hilafe din-i İslâm’ın hâmisî ve bilcümle tebaa-i Osmaniyye’nin hükümdarı ve padişahıdır*” ifadesi Osmanlı’nın hilafet ve İttihâd-ı İslâm düşüncesiyle diğer Müslüman ülkeler üzerindeki etkinliğini artırma ve onların desteğini sağlama amacıyla olduğunu göstermektedir.²⁵ Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid hükümdarlığının yanında Müslüman halklar ile ilişkilerde İslâm’ı ve İslâm kardeşliğini, özellikle de dünyadaki Müslümanları bir araya getirmedeki manevi bağlayıcılığı sebebiyle hilafet kurumunu öne çıkarmıştır.²⁶ Bu amacın gerçekleşmesi için de İstanbul başta olmak üzere, birtakım merkezlerde basın ve yayın organları kanalıyla sözü edilen yayınların İslâm coğrafyasının farklı yerlerine dağıtılmasını sağlamıştır.²⁷

Sultan II. Abdülhamid, diğer taraftan İslâm coğrafyasında buldukları bölgelerde dinî ve siyasî yetenekleriyle halkı yönlendirebilen bazı âlimleri, düşünürleri, tarikat erbabı ve gazetecileri İstanbul’a davet etmiş ve onlarla ortak noktaları göz önüne alarak bölgelerinde yapacakları çalışmalarla ilgili yol haritası belirlemiştir. İstanbul’a davet edilen isimlerden birisi İttihâd-ı İslâm konusundaki fikirleriyle Sultan II Abdülhamid üzerinde etkili olduğu söylenen Cemaleddin Efgânî idi.²⁸ Sultanın, Efgânî’yi İstanbul’a çağırmasının amacı, onun daha çok İran ve

²⁴ Vehbi, *Sultan Abdülhamid Siyasî Hatıratım*, 86.

²⁵ Azmi Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2001), 23/471.

²⁶ Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, 23/471.

²⁷ COA, Yıldız-Sadaret Hususi Maruzat (Y.A. HUS), nr. 160/97, 161/7, 163/33, 164/92, 202/81, 212/60.

²⁸ Gotthard Jasckhe, *Yeni Türkiye’de İslâmcılık*, çev. Hayrullah Örs (s 1972), 12; Ercüment Kuran, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 103-105; Bayram Kodaman,

Şiiiler konusundaki görüşlerinin neler olduğunu öğrenmek ve Efgânî'den Sünnî ile Şîî ulemayı toplayarak aradaki ihtilafların en aza indirilmesi için raporlar hazırlamasını istemek olmuştur.²⁹

Diğer yandan Sultan II. Abdülhamid, İttihâd-ı İslâm akımının gelişmesi, yayılması ve Müslümanların dertlerini dinlemek ve sıkıntılarına gidermek için yakınlığına ve uzaklığına bakılmaksızın, onların bulunduğu yerlere heyetler gönderiyordu. Bu gayenin gerçekleşmesi için bilhassa Hindistan sahilleri ile yakınında bulunan adalardaki Müslümanların birleşmesi amacıyla, 1889 yılında Ertuğrul Fırkateyn'i Japonya'ya göndermiştir.³⁰ Yine 28 Nisan 1901'de Enver Paşa başkanlığında bir heyet, hutbeyi II. Abdülhamid adına okutan Çin'deki Müslümanlara gönderilmiş, heyet dönüşte onların din görevlisi taleplerini Sultan II. Abdülhamid'e ilemişlerdir. Talebi olumlu karşılayan sultan, Ali Rıza Efendi ile Bursalı Hafız Hasan Efendi'yi ulûm-ı diniyeyi öğretmek ve "Dâru'l-Ulûmi'l-Hamidiye" adında bir okulun açılışına öncülük etmek için Pekin'e göndermiştir.³¹

2. Muhammed Abduh (1849-1905)

19. yüzyıl Mısır havzasında yetişen ve İslâm düşüncesinin seçkin simalarından olan Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısırî 1849 yılında Aşağı Mısır'da doğmuştur. Henüz küçükken hafız olan Abduh, dönemin eğitim metodu beklentilerine cevap vermediği gerekçesiyle bir süre okulu bırakmıştır. Ancak dini ilimlere ilgisini amcasının teşvikiyle 1866'da Ezher Üniversitesi'ne kaydolmuştur. Ancak üniversitedeki eğitim metodu kendisini tatmin etmemesi sebebiyle, inzivaya çekilip kendisini tasavvufa yöneltmiştir. Abduh'un bu tutumunu uygun görmeyen amcası ile düşünce dünyasını etkileyen Efgânî de onun münzevi hayattan çıkmasını ve eğitimine devam etmesini istemişlerdir.

"1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 12/60-61.

²⁹ Süleyman Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid* (Konya: Vatan Yayınları, 1995) 229.

³⁰ Apatay Çetinkaya, *Ertuğrul Fırkateyn'inin Öyküsü, XX. Yüzyıldan Bugüne Türk-Japon İlişkileri* (İstanbul: Ad Yayıncılık, 1998), 123-125.

³¹ Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid*, 229.

Daha sonraki yaşamından ve eserlerinden anladığımız kadarıyla hayatında büyük izler bırakan bu iki şahsiyetin telkinleriyle Muhammed Abduh, 1877 yılında okulunu tamamlamış ve “âlim” unvanıyla ulemâ sınıfında dâhil olmuştur. Mantık, dinî ilimler ve ahlak öğretileriyle göreve başlayan Abduh, 1878’de Dâru’l-Ulûm Medresesi’ne tarih hocası olarak ve Hidiv Dil Okulu’na da Arapça dil dersleri vermesi için görevlendirilmiştir. Görevi sırasında *Vak’a-i Mısıriyye* adlı derginin editörlüğünü de yapan Abduh, yazılarında rüşvet, batıl inanç ve zenginlerin lüks hayatını eleştirmiştir.³² Muhammed Abduh’un hayatındaki dönüm noktası, 1872’de Cemaleddin Efgânî ile tanışması olmuştur. Abduh daha sonraki hayatında onun etkisinde kalmış ve talebesi olmuştur. Bazı noktalarda farklı düşünceler de genelde Efgânî’nin düşüncelerini sistematize etmiş, özellikle Müslümanların geri kalmasıyla ilgili görüşlerini daha ileri seviyelere götürmüştür. *Risaletüt’t Tevhid*³³ ve *Tefsirü’l-Menâr*³⁴ adlı eserlerinde düşüncelerinin Efgânî’nin vasıtasıyla yaklaştığı İbn Teymiyye görüşlerinin etkilerini taşımıştır.

İslâm tarihinde büyük bir mütefekkir, sosyal bilimci ve yenilikçi olarak bilinen Muhammed Abduh’un düşünce dünyasını, Müslümanların tekrar önceki asırlarda olduğu gibi Kur’an ve Sünnet merkezli bir ıslahat şekillendirmişti. Bunun için de selef-i sâlihinin yaptığı gibi dinin özünü kavrayarak taklit zincirinden kurtulmak; medreselerin eğitim müfredatı ve metodunun değiştirilerek dinî ilimlerin yanında fen ilimlerinin de okutulmasını sağlamak gerekmektedir. Ayrıca Müslümanların

³² M. Reşid Rıza, *Tarihu’l-Üstazi’l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh* (Mısır: Matbaatu’l-Menar, 1931), 1/15; Osman Keskiöğlü, “Muhammed Abduh”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1-4 (1970), 109; M. Sait Özervarlı, “Muhammed Abduh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/482-487.)

³³ Muhammed Abduh’un Beyrut Sultaniye Medresesi’nde okuttuğu tevhid ilmi dersinde tutulan notlarının geliştirilmiş şekli olan en meşhur eseridir. Selefcilik inancı tarzında yazılan kitap, Reşid Rıza’nın talikleriyle basılmış ve çok sayıda dile tercüme edilmiştir. (Muhammed Abduh, *Risâletü’l-Tevhid*, neş. M. Reşid Rıza (Kahire: y.y., 1366). Ayrıntılı bilgi için Bk. Özervarlı, “Muhammed Abduh”, 30/482-487.)

³⁴ Asıl adı *Tefsirü’l-Kur’ani’l-Hakim* olan eser, ilk defa M. Reşid Rıza’nın Kahire’de yayımladığı Mecelletü’l-Menâr’da tefrika edildiğinden bu isimle meşhur olmuştur. Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh’un çıkardıkları *el-Urvetü’l-Vüskâ* dergisinde yer alan ve sosyal meselelere ışık tutan makalelerdeki ruhu yansıtacak, yüzyılın ihtiyaçlarına cevap vermekle birlikte mevcut tefsirlerdeki bilgileri tekrar etmeyecek şekilde kaleme alınmıştır. (Bk. M. Suat Mertoğlu, “Tefsirü’l-Menâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/297.)

Batı karşısında esaretten kurtulması, Arap dilinin üslubunun düzeltilmesini,³⁵ İslâmiyet'in batıl inanç ve hurafelerden temizlenerek dinin temel değerlerinin kuvvetlendirilmesini, Müslümanlardaki kaderci anlayışın ortadan kalkmasını ve modern ilimlerin de programa alınmasını istemiştir.³⁶

Muhammed Abduh'un düşünce dünyası daha çok Müslümanların Batı karşısında geri kalması ve bundan kurtuluş çareleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun için de Müslümanların asırlar boyunca sahip oldukları medeniyet seviyesini tekrar yakalamaları hususunda dinî, siyasî, ekonomik ve kültürel olarak bazı ıslahat önerilerinde bulunmuştur. Muhammed Abduh yazdığı eserlerinde ve dergilerde yayınlanan yazılarında vahyin, akıl ve bilimle ters olmadığını bilakis birbirini tamamladığını belirterek, Müslümanlar arasında analitik düşüncenin yaygınlaşması için çaba sarf etmiştir. Ona göre Kur'an-ı Kerim ve Sünnet ile ilk döneme ait selevin eserleriyle doğrudan bağ kurarak, delillere dayalı analitik düşünce, bilimsel tenkit ve tartışmaya açık, katı mezhebi anlayıştan uzak olan ulema yetiştirilmesi acil bir ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır.³⁷

Onun öncelikle üzerinde durduğu husus, İslâmî ilimlerin öğretimine hâkim olan geleneksel medrese ve taklit zihniyetinin terk edilerek, modern ilimlere de kapalı olmadan çağın yeni metotlarıyla eğitim verilmesidir. Hz. Peygamber'in Mekke'de gerçekleştirdiği Müslüman zihninin yeniden inşasının gerekliliğini kabul eden Muhammed Abduh, bununda siyasî inkılaplarla değil, maarif ve irfan yoluyla yapılmasının önemini vurgulamıştır. Müslümanları ileriye götürecek yolun, dinî ilimlerle beraber çağın gereği olan pozitif bilgilerle de donatılmış sağlam bir nesil yetiştirmekle ancak mümkün olacağını belirtmiştir. Bunun yanında Abduh, günün şartlarına uygun bir İslâm düşüncesini meydana getirebilmek için Avrupa

³⁵ Bk. Osman Keskiöğlü, "Muhammed Abduh", 120.

³⁶ Bk. Abdullah Alperen, *Türkiye'de İslâm ve Modernleşme* (Adana: Karahan Kitapevi, 2003), 156; Hamilton H. A. R. Gibb, *İslâm'da Modern Eğilimler*, çev. Kürşad Atalar (Ankara: Çağlar Yayınları, 2006), 31; Joseph Schact, "Muhammed Abduh", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (Eskişehir: MEB Yayınları, 1979), 8/489.

³⁷ Mehmet Zeki İşcan tarafından yazılan ve Muhammed Abduh'un Müslümanların geri kalması ve bundan kurtulabilmeleri için nelerin yapılması gerektiği, çağdaş İslâm düşüncesi hakkındaki görüşlerini ele alan bu eser Türkçe ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır. (Bk. Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.)

medeniyetinin metotlarının mühim olduğunu da göz ardı etmemiştir. Fakat Avrupa'nın bilim ve teknolojisinden faydalanırken dinî anlayışa uygun düşmeyen yöntem ve metotlardan uzak durulması gerektiğini özellikle vurgulamıştır.³⁸

Abduh, fikirleriyle Tunus ve Cezayir uleması ile Irak'ta Şükri el-Alûsî ve Suriye'de Cemaleddin el-Kasımî'nin öncülüğünü yaptığı Selefi ıslahat hareketlerini de etkilemiştir.³⁹ Anadolu ve İstanbul coğrafyasında ise başta Mehmed Âkif olmak üzere İslâmî dergiler etrafında çalışmalar yapanlarla beraber, İslâmcılık grubunun dışında Türkçülük ve Batıcılık ekollerini benimseyen kesimlere de tesir etmiştir.

3. Mehmet Âkif

Osmanlı'da İslâmcılık akımı içerisinde yer alan, Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh'tan etkilenen, şiirlerinde Müslümanların geri kalma sebepleri ile Batı medeniyetinin sömürgeciliğini ortaya koyan Mehmet Akif Ersoy, Şevvâl 1290/Kasım 1873'te İstanbul'da Fatih'in Sarıgözel Mahallesi'nde doğmuştur. Babası Arnavutluk kökenli Mehmet Tâhir Efendi (1826-1888), annesi ise Buhara'dan Tokat'a yerleşmiş bir ailenin kızı olan Emine Şerife Hanım'dır (1836-1926).⁴⁰

Emir Buhârî Mahalle Mektebi'nde eğitim hayatına başlayan Âkif, iki yıl sonra Fatih İbtidâîsi'ne geçmiş, bu arada babasından Arapça, fıkıh ve akide gibi dersler de almaya başlamıştır. İlkokuldan sonra Fatih Merkez Rüşdiyesi'ne devam eden Âkif, Fatih Camii'nde çeşitli yönlerden kendini geliştirmeye çalışmıştır. 1885 yılında üç yıllık Rüşdiye Mektebi'ni bitirdikten sonra Mülkiye İdadîsi'ne kaydolmuş ve bu okulu 1888'de bitirerek, Mülkiye'nin yüksek kısmına geçmiş, ancak ailesinin ekonomik sıkıntı içinde olması sebebiyle buraya bir-iki hafta devam edebilmiştir. Mülkiyeyi bırakarak, kendisiyle aynı durumda olan birkaç arkadaşıyla beraber kısa sürede memuriyete geçip ailesinin geçimine katkı sağlamak amacıyla yeni kurulan ve 1889 yılında eğitime başlayacak olan Baytar Mektebi'ne geçmişlerdir. Halkalı Baytar ve Ziraat Mektebi'ni 22 Aralık 1893'te birincilikle bitiren Mehmet Âkif, 26 Aralık'ta, kendisinden sonra sınıfın ikincisi olan Simon'la birlikte, "Orman ve

³⁸ Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30/485.

³⁹ Özervarlı, "Muhammed Abduh", 30/486.

⁴⁰ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), 1-2.

Maâdin ve Ziraât Nezareti" fen heyetinin baytarlık işlerine bakan beşinci şubesine "Baytar Müfettiş Muavini" olarak tayin edilmiştir.⁴¹

Bu arada edebî çalışmalarına da devam eden Âkif'in 28 Aralık 1893'te "Hazîne-i Fünûn" mecmuasında bilinen ilk matbu eseri olan yedi beyitlik bir gazeli yayınlanmıştır.⁴² Daha sonra muhtelif dergi ve gazetelere şiirler göndermeye devam etmiş, Filibe'de yayınlanan "Gayret Gazetesi"nin, 12 Nisan 1895 tarihli nüshasında bir gazelinin, daha sonra da "Terkib-i Bend"inin yayınlanması, onun şiir yazma alanındaki yeteneğini ortaya koymuştur.⁴³ Âkif'in ilerleyen zamanlarda Maârif Mecmuası'nda Sa'dî mahlasıyla "Mebâhis-i İlm-i Servet" adlı yazı dizisi⁴⁴ ile Servet-i Fünûn Mecmuası'nın Kasım-Aralık 1898'de çıkan üç sayısında "Bedâiyü'l-Acem" başlığı altında Şeyh Sa'dî'den yaptığı mensur ve manzum tercüme olan üç yazısı yayınlanmıştır.⁴⁵ İttihâd ve Terakkî ile Cumhuriyet dönemlerinde de edebî çalışmalarına devam eden Âkif, mensur ve manzum eserleri, gazete ve dergilerdeki yazılarıyla, Osmanlı'nın ve Müslümanların karşı karşıya kaldığı olumsuz gelişmelere duyarsız kalmamış, kurtuluş için yapılması gereken faaliyetlerin içerisinde bilfiil yer almıştır.

Mehmet Âkif, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin gizli olarak siyasî faaliyetlerde bulunduğu dönemlerde bu oluşuma ilgi göstermemiş, daha sonra Meşrutiyet'in ilanının onuncu gününde Müslümanların kurtuluşuna faydalı olabilecekleri ümidiyle teşkilatın irşad ve eğitim faaliyetlerine katılmayı kabul etmiştir. Ancak üye olurken yapılan yemindeki "Cemiyetin bütün emirlerine bilâ kayd ü şart itaat" ibaresine itiraz etmiştir.⁴⁶

⁴¹ Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, 5-11.

⁴² Faik Reşad, *Hazîne-i Fünûn*, Yıl 1, No 25, s. 200, 16 Kânunuevvel 1309/28 Aralık 1893; Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, 12.

⁴³ Şeref Ergenekon, "Mehmet Akif'in Bilinmeyen Şiirleri", *Tarih Coğrafya Dünyası* 1/1 (Nisan 1959), 5.

⁴⁴ Fevziye Abdullah Tansel, "Mehmet Akif Ersoy'un Gözden Kaçan Bir Risalesi: Mebâhis-i İlm-i Servet", *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 8/3 (Temmuz 1979), 23-24.

⁴⁵ Mehmet Akif Ersoy, "Bedâiyü'l-Acem", *Servet-i Fünûn* 16/399 (1314/1898), 401, 403.

⁴⁶ Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, 20-21.

27 Ağustos 1908'de din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ilmî konuları ele alan Sırât-ı Müstakîm⁴⁷ dergisi yayınlanmaya başlamıştır. İslâmcı aydınların toplandıkları dergi, 183. sayısından itibaren (8 Mart 1912) Sebîlürreşad adını alarak sadece Eşref Edib tarafından yayınlanmaya devam etmiştir. Mehmet Âkif derginin başyazarı olmuş ve hemen hemen bütün manzum ve mensur yazıları burada yayınlanmıştır.⁴⁸

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Burdur mebusu olarak görev yapan Mehmet Âkif'ten bir Kur'ân meali yazması istenmiş, ancak uzun süre bu teklifi kabul etmemiştir. Fakat Ahmed Hamdi Akseki başta olmak üzere çok sevdiği dostlarının ısrarı üzerine, sadece meal denmesi ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsiriyle beraber basılması şartıyla kabul etmiştir.⁴⁹ Mehmet Âkif, 1926 yılında başladığı Kur'ân tercümesinin müsveddesi üç yıl sürmüş ve 1929 yılı sonlarına doğru tamamlamıştır. Kur'ân tercümesinin tamamlanmasından üç yıl sonra Akif'i ziyaret için Kahire'ye giden Eşref Edib, onun mealine hayran kalmış ve İstanbul'da neşretmek istemiştir. Fakat Âkif, mealin bir ilim heyeti tarafından gözden geçirilmeden basılmasının uygun olmayacağını söylemiştir. 1931 Ramazan ayında resmî olarak seçilmiş hafızlar, İstanbul'un büyük camilerinde aşır olarak Kur'ân'ın aslı yerine mealini okumaya başlamışlar ve bu durum 1932 Ramazan'ında da devam etmiştir. Türkiye camilerinde, Kur'ân'ın aslı yerine tercümesinin okutulması için hazırlıklar yapıldığını duyan Âkif, kendi tercümesinin Kur'ân yerine okutulmasından endişeye ederek, tercüme için aldığı bin lirayı iade etmiş ve bitirmesine rağmen yaptığı meali vermemiştir.⁵⁰ Bu meal, daha sonra olayın şahitlerinden İbrahim Hakkı Şengüler'in ifadesine göre Âkif'in vasiyetini yerine getirmek için yakılmıştır.⁵¹

⁴⁷ Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşad Dergisini Ebu'l-Ulâ Zeynelâbidin (1881-1957) ve Serezli Hafız Eşref Edib (1883-1971) tarafından yayınlanmaya başlamıştır. Dönemin İslâmcı entelektüelinin büyük kısmının yazılılarıyla destek verdiği derginin Mehmet Akif de uzun süre başyazarlığını yapmıştır. (Bk. Eşref Edib Fergan, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I* (İstanbul: Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1938), 603; Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, 22; Âdem Efe, "Sebîlürreşad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/251-253.)

⁴⁸ Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, 23.

⁴⁹ Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, 127.

⁵⁰ Fahri Kutluay, "Aydınlatılan İki Mühim Sır", *Sebîlürreşad* 4/99 (Nisan 1951), 374.

⁵¹ İsmail Hakkı Şengüler, *Mehmed Akif Külliyyâtı* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1992), 230-235.

Türkiye’de yapılan inkılaplar sonucunda İslâmî hassasiyeti fazla olan kişiler takip edilmeye başlayınca Mehmet Âkif, kendisinin de vatanını satmış, memleketine kötülükte bulunmuş kişiler gibi takip edilerek muamele edilmesine dayanamayarak⁵² Abbas Halim Paşa’nın davetlisi olarak Mısır’a gitmiştir. Uzun süre Mısır’da kalan Mehmet Âkif büyük sıkıntılar çekmiş, hastalığı iyice ilerleyince yurda dönme kararı almış ve 1936 Haziran’ında vapurla Türkiye’ye dönmüştür. 27 Aralık 1936 yılında vefat etmiş ve hiçbir devlet yetkilisi cenazeye katılmamıştır.

3.1. Mehmet Âkif’in İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm Düşünceleri

Mehmet Âkif, ellerindeki teknik ve endüstriyel üstünlüğü mazlum milletler üzerinde baskı olarak kullanan Batı ve medeniyetini İstiklal Marşı’nda “tek dışı kalmış canavar” olarak nitelendirerek, bunlar ile başa çıkmanın, ancak İslâm’ın temel ilkelerine sarılıp ittihatla başarılabileceğini belirtmektedir. Bunun tahakkuku için de sadece düşünce alanında kalmamış, hayatını bu uğurda feda ederek bilfiil çalışmıştır. Zamanında öne çıkan İslâmcı aydınlarla ilişki içerisinde olmuş, İslâm dünyasının genel durumuyla ilgili Sırat-ı Müstakîm/Sebülürreşad’da çok sayıda makaleler yazmıştır.⁵³

Mehmet Âkif’in hayatının ana gayesi, Hz. Peygamber’in Mekke’de iman esaslarını esas alarak Müslüman kişiliğini yeniden inşa etme çabası olmuştur. Bunu gerçekleştirmek için de yine Hz. Peygamber’in Mekke’de kendisini sadakat ve emanetle kabul ettirmesi gibi Âkif de kendi benliğinden yani özünden/kişiliğinden başlayıp, İslâmî duyarlılığını hayatının her basamağında inşa ederek oradan insan ve tabiat dünyasına gitme çabası içinde olmuştur. Teşkilat-ı Mahsûsa üyesi olarak Berlin, Viyana, Necid çöllerini dolaşmış, Anadolu ve diğer İslâm diyarlarındaki insanların perişan vaziyetlerine şahit olmuş ve bunların durumunu nazara vermek için sürekli bir yazma ihtiyacı hissetmiştir. Bu durum onun dinamik bir dünya görüşü ve anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Eğer böyle bir düşünceye sahip olmasaydı şiirleri ve yazılarındaki düşünceleri, İslâm âleminde çözüm için başvurulacak kaynak olmazdı.

⁵² Kutluay, “Aydınlatılan İki Mühim Sır”, 375-376.

⁵³ Mesut Mezkit, “Mehmet Akif Ersoy’un İslâmcılık Fikri ve Üstadları”, *Fikir* 2/5 (Ağustos 2010), 60.

Âkif, İslâm'ın tekrar eski gücüne kavuşabilmesinin ancak Hz. Peygamber'in Medine'de miras bıraktığı vahye dayanan, akla güvenen, ilimle gelişen ve irfanla yoğrulan inanca sahip olmakla mümkün olabileceğini belirtmektedir. Diğer yandan dindar bir ailede yetişmesi hasebiyle, geleneklerine bağlı, muhafazakâr olmasının yanında, cehalete, batıl inançlara, hurafeye ve taassuba da karşıydı. Ona göre Müslümanların geri kalmasının sebebi; tembellik, cehalet, Kur'ân'dan uzaklaşmak, kavmiyetçilik ve bunun getirdiği ihtilaf, ilmî noksanlıklar, yanlış tevekkül ve teslimiyetçi yanlış kader anlayışı, eğitim sistemi, Osmanlı kurumlarındaki hantallık, kültürel yozlaşma ve dinin hükümleriyle amel edilmemesidir.⁵⁴ Düşüncelerini şiirlerinde ifade ederek Müslümanların sıkıntılarını ortaya koyarak çözümler üretiyordu.

Bu faaliyeti onu, İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm akımına götürmüştür. Safahat başta olmak üzere eserlerinde, makalelerinde, dergi ve gazete yazılarında İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm düşüncesinin özü olan, Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin sağlanması, Avrupa taklitçiliğinden vazgeçilmesi ve İslâm toplumlarının refah ve saadete ulaşmasını savunmuştur. Mehmet Âkif pozitivizmin dünyayı sarmalına aldığı bir dönemde Osmanlı içindeki Batıcıların aksine, İslâmî dirilişin Kur'ân ve Sünneti hayatın merkezine koyarak mümkün olacağına inanmıştır. Çünkü Âkif'e göre hata, İslâm'da değil, Müslümanların yaşayış şekillerinde ve onu yanlış değerlendirmelerinde aranmalıdır. Bundan dolayı İslâm'ın yeniden yorumlanmaya ihtiyacı olduğunu ve Batı'nın ilim ve tekniğinin alınmasını savunmuştur. Bu hususta da günün şartlarına göre ilmî, fikrî, içtimaî ve kültürel olarak yeni bir yoruma ihtiyaç olduğunu belirten Âkif, ise biraz karamsar olduğunu ve bunu gerçekleştirecek İslâm âlimi görmediğini de ifade etmektedir. Âkif'in düşüncesi, İslâm'ın temel özelliklerinden ayrılmak değil, bilakis onlara bağlı kalarak günün şartlarına göre bütün Müslümanları kucaklayan yeni bir anlayış getirmektir.

Hayatı boyunca İttihâd-ı İslâm'a yani Müslümanların birlik ve beraberliği için çaba gösteren bu uğurda hayatını ortaya koyarak yürüyen ve bir İslâm milliyetçisi

⁵⁴ Mehmet Paşa, "Mehmet Akif'in Perspektifinden Müslümanların Geri Kalmasının Dinî Sebepleri", *Diyanet İlmî Dergi* 54/1 (Ocak-Şubat-Mart 2018), 116.

olan Mehmet Akif,⁵⁵ Safahat başta olmak üzere diğer eserleri ve bunlardaki şiirlerinde ısrarla ittihâdın önemini ortaya koymuştur. Din olarak İslâm'ı kabul eden kavimler, milletler ve toplumlar arasında cereyan eden kavmiyetçilik, tefrika, ihtilaf, husumet ve parçalanmışlığa şiddetle karşı çıkarak, bu konularla ilgili âyet ve hadisleri delil göstererek değerlendirmelerde bulunmuştur.⁵⁶ Hatta İttihâd-ı İslâm konusunda o kadar çok kafa yormuştur ki, bu hususu imanî bir mesele olarak görmekte ve bunun gerçekleştirilmesi görevinin de Osmanlı saltanatı ve hilafeti olduğunu açık olarak bildirmektedir. İslâm milletlerini Osmanlı şemsiyesi altında toplayarak, kavmiyetçilik düşüncesini “*bütün inananlar kardeşdir*”⁵⁷ ortak paydasında toplayarak, İttihâd-ı İslâm için bir araya gelmesini savunmuştur. Âkif, 1912'de evlâd-ı fatihan denilen Balkanlar'da başlayan kopuş hareketleri ile cihan devletinin nasıl kurtulacağı düşüncesi üzerine kafa yoranlar arasında İttihâd-ı İslâm fikrini bir reçete olarak görmüş; ilerleyen dönemde milli mücadeleye yapılan manevî hazırlık safhasında dahi verdiği vaazlarda bu düşüncesini istilacı güçlere karşı bir cihada teşvik olarak da kullanmıştır.⁵⁸

Âkif'in öncelikle Müslümanlar arasında ittihâdın yani birlik, beraberlik, dayanışma ve yardımlaşmanın sağlanması, sürekli olarak İslâm'a ve mensuplarına husumet besleyen Avrupa taklitçiliğinden vazgeçilmesi ve İslâm milletlerinin huzur, refah ve mutluluğa ulaşmasının yollarını gösterdiği ve savunduğu en önemli eseri şüphesiz *Safahat*'tir. Manzum yazılmış bir eser olmasına rağmen *Safahat*, Âkif'in Müslümanların dinî, siyasî, sosyal ve kültürel konularının İslâmî bir yaklaşımla işlediği önemli bir edebî eseridir. Müslümanların birliğini yani İttihâd-ı İslâm'ı eserin mısralarının büyük kısmında görmek mümkündür.

⁵⁵ Bk. M. Orhan Okay-M. Ertuğrul Düzdağ, “*Mehmed Âkif Ersoy*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/432-439. Âkif kavmiyet aleyhinde olduğunu ve milliyet aleyhinde olmadığını bizzat mecliste kendisi açıklamıştır. Bk. *TBMM, Zabıt Ceridesi*, C. XVII, 72, 2.b. Ankara 1958; M. Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde Irkçılık* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2013), 168.

⁵⁶ Murat Sarıçık, “Mehmet Akif'e Göre Müminleri İslâm'da Birleştirmek ve Kardeşleştirmek Açısından Âl-i İmrân Sûresi 103. Ayeti”, *Ekev Akademi Dergisi* 20/67 (Yaz 2016), 262.

⁵⁷ Hucûrât, 48/10.

⁵⁸ Akif Çarkçı, “Meşrutiyetten Cumhuriyete Mehmet Akif Ersoy'un Siyasi Faaliyetleri ve Düşünsel Biyografisinde Yer Alan Siyasal Kavramlar”, *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (İstanbul 2020), 29.

Âkif'in İttihâd-ı İslâm konusunu işlediği Safahat'ın Süleymaniye Kürsüsü bölümüne baktığımızda, Batı elinde bulundurduğu teknik üstünlük ile kendisi dışında "öteki" dediği yani Hıristiyan ve beyaz ırk olmayan milletleri parçalamak ve yutmak istemektedir. Emellerine ulaşmak için de Batı, Osmanlı bünyesinde bulunan müslim-gayrimüslim unsurların arasına bağımsızlık, eşitlik ve hürriyet düşüncesini atarak kavmiyetçilik fikrini körüklemektedir. Hâlbuki İslâm'da kavmiyetçilik yoktur. Kavmiyetçilik/ırkçılık peşinde koşmanın Müslümanların parçalanmasına yol açacağını belirtmektedir. Ayrıca Allah'ın bütün Müslümanları kardeş yaptığını, ırk ve milliyet fikirlerinin İslâm'ın ruhuna ters düştüğünü belirterek, Türk, Arab, Arnavut ve Acem'in olmadığını sadece Müslümanın olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹

Mehmet Âkif, İslâm'ın ümmetçi özelliğinin kavmiyetçiliği yasakladığı düşüncesinden hareketle Osmanlı'yı meydana getiren Müslüman halkların ihtilafa düşmeden ayrılıkçı davranışlardan önemle kaçınmalarını dile getirmektedir. Âkif, Sebilürreşad'da bütün Müslümanların İslâm milletinden olduğunu vurgulayarak kavmiyet davasında bulunamayacaklarını belirtmiş ve "Ancak Müslümanlıktan çıkarsanız kavmiyet davasında bulunursunuz ki o zamanda Müslüman olamazsınız"⁶⁰ sözleriyle İttihâd-ı İslâm'ın yani Müslüman milletlerin birlik ve beraberliğinin önemini ortaya koymaktadır.

3.2. Muhammed Abduh ve Mehmet Âkif

Osmanlı'nın son döneminde Mısır havzasında yetişen ve Avrupa'daki gelişmeleri takip ederek bilgi sahibi olan Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh, Mehmet Âkif'in özellikle Müslümanların geri kalması ve İttihâd-ı İslâm'la ilgili düşüncesinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Mehmet Âkif'in hem Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad'daki makalelerine ve hem de Safahat adlı eserinde toplanmış şiirlerinde çok açık şekilde İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm düşünce akımının öncüleri olan bu şahsiyetlerden etkilendiği görülmektedir. İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm düşüncesinin iki büyük şahsiyeti olan Muhammed Abduh ve Mehmet Âkif, Müslümanların geri kalması, Batı'nın tahrikiyle Osmanlı bünyesindeki müslim-

⁵⁹ Mehmet Akif Ersoy, "Süleymaniye Kürsüsünde", Safahat (İstanbul: Gündoğdu Matbaası, 1347/1928).

⁶⁰ Mehmet Akif, "Sebilürreşad", 3-5.

gayrimüslim unsurlar arasında kavmiyetçilik düşüncesinin yayılmasını önlemek için büyük gayret sarf etmişlerdir.

Mehmed Âkif, Müslümanların uyanarak istiklâllerini elde etmeleri ve "İslâm Milletleri Topluluğu" hâlinde birleşmeleri gerektiğini düşünüyordu. Buna benzer fikirleri daha önce ileri sürmüş olan fikir ve mücadele adamlarından Cemâleddin Efgânî (1839-1897) ile onun talebesi olan Mısırlı âlim Muhammed Abduh'un (1849-1905) yazı ve fikirlerinden istifade eden Âkif, Abduh'un bazı yazılarını tercüme etmiştir.⁶¹ Âkif, Müslümanların kalkınarak tekrar dünyada güç sahibi olabilmelerini, ihtilal yolunu tercih eden Efgânî'nin değil de maarif ve ıslahat yolunu seçen Abduh'u görüşlerini takip etmiştir. Mehmet Âkif, *Safahat*'ta bu iki zattan sadece bir kere bahsetmiş, bunda da "hükümeti basarak, memleketi düzelterceğini" zanneden genç Âsım'a İslâm inkılabının yolunun ne olması gerektiğini anlatırken, misal verme amacını gütmüş, bu meyanda Efgânî'nin değil de maarif ve kültürleşme yoluyla Müslümanların eski hallerine dönebileceklerini savunan Abduh'un metodunu tavsiye etmiştir.⁶²

Mehmet Âkif'in Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad nüshalarındaki tercümelerine baktığımızda Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh'u övdüğünü ve onlara yapılan eleştirilere ve saldırılara cevaplar verdiğini görüyoruz. Söz konusu dergilerdeki düşüncelerinden hareket ederek Âkif'in din anlayışının Efgânî ve Abduh'la aynı olduğunu söylemek biraz zordur. İsmi geçen kişileri desteklediği en önemli nokta İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm anlayışı ve onların selevin görüşlerine bağlı kalarak İslâm'ın, çağın şartlarına göre yeniden yorumlanması hususlarından etkilendiği söylenebilir.⁶³

⁶¹ Mehmet Akif Ersoy, "Asım", 371; Cemaleddin Efgânî'den herhangi bir yazı tercüme etmeyen Akif, 1908-1910 yılları arasında Muhammed Abduh'un 27 yazısını tercüme ederek Osmanlıcaya aktarmıştır. Akif 1910'dan sonraki yıllarda Ferid Vecdî, Abdülaziz Çaviş ve Said Halim Paşa'dan tercüme yapımıştır. (Bk. Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, 14.)

⁶² Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, 15.

⁶³ Sezai Karakoç, *Mehmet Akif* (İstanbul: Diriliş Yayınları, 1979), 20.

Sonuç

İslâm dünyasının geri kalmışlıktan kurtulmak için, Batıların ve Cumhuriyet döneminin bazı araştırmacıları ideoloji olarak nitelendirdiği, aslında Müslümanların tekrar aslına dönüş hareketi diyebileceğimiz İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm düşüncesi ortaya çıkmıştır. Şûra, tecdid, ıslah, ihya ve müsavat kavramlarını ön planda tutan ve 19. yüzyılda ortaya çıkan bu akımın temel amacı, Müslümanları, Batı'nın sömürgeci faaliyetlerine karşı koyabilmek için dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda yeniden canlandırma çabasıydı. Dönemin İslâmî hassasiyeti fazla olan ilim ve fikir erbabının büyük kısmının iştirak ettiği bu düşünceye göre, Müslümanlar arasında yaygın olan cehaletin, bölünmenin ve fakirliğin ancak sanat, eğitim ve ittifak ile giderilebileceği kanaatindedir. Bu akımın içinde olan aydınlar, İttihâd-ı İslâm'ın gerçekleşmesi için eğitim, hürriyet ve şüranın önemli olduğunu, birliğin hayata geçirilmesi için öncelikle bireylerindeki imanî kalitenin artırılması ve toplumların İslâm'ın temel ilkelerine göre şekillenmesi hedeflemiştir.

İslâm dünyasında İslâmcılık/İttihad-ı İslâm'ın öncülerinden birisi olan Muhammed Abduh, fikirleriyle, geri kalmışlıktan ve Avrupa'nın sömürgeciliğine karşı nasıl davranılması gerektiğini hususlarında Müslümanları yönlendirmeye çalışmıştır. Yaşadığı dönemin ilim ve fikir hayatına, Müslümanların şuurlu olarak uyanmasına, İslâm düşünce hayatının yani analitik düşüncenin gelişip ilerlemesine katkıda bulunmuştur. İslâm'ın ve İslâmî mirasın ıslah edilip korunması esasına dayalı bir düşünceyle İslâm âleminin uyanışı ve siyasî otoritelerini tekrardan güçlendirmek için var gücüyle gayret göstermiştir. Müslümanların taklitten kurtularak tekrar ihtişamlı günlerine dönebilmeleri için maarif ve ıslahı ön planda tutmuştur. İslâm'ın ilk dönemlerinin görüşlerine dönülmesini savunan Abduh, aklın kullanılmasının gerçeğe ulaşmak için çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Ancak Abduh, İslâm'ı yeniden ele alırken, kullanmış olduğu malzemede geleneksel İslâmî fikirlere yeni düşünceler eklememiştir. Buna rağmen İslâm'da aklın rolü ve önemi üzerinde ısrarcı olması, söz konusu düşüncelerin günün şartlarına göre yeniden düzenlenmesi noktasında modernist bir tablo çizmiştir.

Muhammed Abduh'un İttihad-ı İslâm mefkûresinin temeli ise; İslâm'ın ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'e çağın şartlarına göre yenilik yapmak,

müslim/gayrimüslim halkın temel haklarının tespiti ve Batı medeniyetine karşı, İslâm ülkelerinin birleşmesine dayanmıştır. Muhammed Abduh'un Mehmet Akif'i en çok etkileyen yönü de bu olmuştur.

Hem şair hem de mütefekkir olan Mehmet Âkif, Osmanlı'nın en sıkıntılı, en bunalımlı ve değişimin çok fazla olduğu Meşrutiyet, İttihâd ve Terakkî ile Cumhuriyet dönemlerinde yaşaması hasebiyle dönemin olaylarının onun düşünce dünyasına büyük etkisi olmuştur. Gerçek manada bir mümin modeli ortaya koymaya çalışan Âkif, zaman zaman ümitsizliğe düşse de, büyük bir maneviyat yolcusu olduğu için hiçbir zaman İslâm'ın temel ilkelerine aykırı bir düşünce ve davranışta bulunmamıştır. Hayatına ve şiirlerine baktığımızda içinde bulunduğu şartlar doğrultusunda dinî, siyasî, edebî, sosyal ve kültürel alanlarda geldiği nokta ve mevcut durumla yetinmediğini görüyoruz. Onun etkili olmasının sebebi, beyitlerinde, şiirlerinde ve düşüncelerinde akıl ile hissi ve tefekkürü, tefekkürle ameli yani fikir ile uygulamayı bir araya getirmesidir. Yani Müslümanların kaybettiği tefekkür, tezekkür ve tedebbürü hayat felsefesi yapması, analitik düşünceye sahip olması ve fikirlerini bu eksende şekillendirmesidir.

Cumhuriyet döneminde siyasetten uzaklaşarak daha çok edebiyat alanına yoğunlaşmış olan Âkif, İslâmî düşünce içerisinde olan çevreler tarafından el üstünde tutulan birisi olmuştur. İslâmcılık akımı içerisinde Batı'nın teknolojisinin alınması gerekliliğini savunan Efgâni ve Abduh gibi şahsiyetleri takip ettiği için de modern İslâmcılar arasında kabul edilmiştir. Âkif, İslâmcılık fikirlerini Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad'da şekillendirmiş ve geniş kitlelere ulaşmayı başarmış düşünürlerdendir. Dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik konularında İslâmî bakış açısıyla yorum yapan Âkif, İslâm'ın demokratik ilkeler içerdiğini de savunan düşünürlerdendir.

Kaynakça | References

- Abduh, Muhammed. *Risâletü't-Tevhîd*. neş. M. Reşid Rıza. Kahire: y.y., 1366.
- Alperen, Abdullah. *Türkiye'de İslâm ve Modernleşme*. Adana: Karahan Kitapevi, 2003.
- Anık, Mehmet. "Türkiye'de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin ve İsmail Kara". *Umran Dergisi* 225 (Mayıs 2013), 14-32.
- Arabacı, Fazlı. *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri*. Ankara: Platin Yayınları, 2004.
- Beydilli, Kemal. "Yeni Osmanlılar Cemiyeti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/430-433. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Bilgegil, M. Kaya. "Türkiye'de Bazı Yeni Osmanlılarla Yeni Osmanlı Taraftarlarının Bir Millet Meclisi Kurma Teşebbüsü". *50. Yıl Armağanı: Genel Konular*. 2/341-401. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.
- Ceyhan, Abdullah. *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- BOA, Yıldız-Sadaret Hususi Maruzat (Y.A. HUS), nr. 160/97, 161/7, 163/33, 164/92, 202/81, 212/60.
- Çarkçı, Akif. "Meşrutiyetten Cumhuriyete Mehmet Akif Ersoy'un Siyasi Faaliyetleri ve Düşünsel Biyografisinde Yer Alan Siyasal Kavramlar". *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (İstanbul 2020), 9-43.
- Çetinkaya, Apatay. *Ertuğrul Firkateyn'inin Öyküsü, XX. Yüzyıldan Bugüne Türk-Japon İlişkileri*. İstanbul: Ad Yayıncılık, 1998.
- Davison, Rodercic H. *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876*. Princeton: y.y., 1963.
- Duman, Fatih. *Din ve Siyaset*. der. Mümtazer Türköne. Ankara: Lotus Yayınları, 2006.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Mehmet Akif Ersoy*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Yakın Tarihimizde Irkçılık*. İstanbul: Kapı Yayınları. 2013.
- Efe, Âdem. "Sebilürreşad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/251-253. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Ergenekon, Şeref. "Mehmet Akif'in Bilinmeyen Şiirleri". *Tarih Coğrafya Dünyası* 1/1 (Nisan 1959). 5.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. İstanbul: Gündoğdu Matbaası, 1347/1928.

- Ersoy, Mehmet Akif. "Bedâyiü'l-Acem". *Servet-i Fünûn*. 16/399-403. İstanbul: Dersaadet 1314/1898.
- Fergan, Eşref Edib. *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*. İstanbul: Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1938.
- Gibb, Hamilton H. A. R. *İslâm'da Modern Eğilimler*. çev. Kürşad Atalar. Ankara: Çağlar Yayınları, 2006.
- Hazîne-i Fünûn. Yıl 1, No 25, 200, 16 Kânûnievvel 1309/28 Aralık 1893.
- Hülagu, Metin. *Panislâmist Faaliyetler*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- Jasckhe, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslâmcılık*. çev. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler Kişiler I*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler Kişiler II*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler Kişiler III*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Karakoç, Sezai. *Mehmet Akif*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 1979.
- Keskiöğlü, Osman. "Muhammed Abduh". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1-4 (1970), 109-134.
- Kocabaş, Süleyman. *Sultan II. Abdülhamid*. Konya: Vatan Yayınları, 1995.
- Kodaman, Bayram. "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. ed. Hakkı Dursun Yıldız. 12/60-61. İstanbul: Çağ Yayınları, 1994.
- Kuntay, Midhat Cemal. *Namık Kemal (Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında)*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1944.
- Kuran, Ercüment. *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

- Kutluay, Fahri. "Aydınlatılan İki Mühim Sır". *Sebilürreşad* 4/99 (Nisan 1951), 375.
- Kutluer, İlhan. "İslâmcılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/65-67. Ankara: TDV Vakfı Yayınları, 2001.
- Mardin, Şerif. "İslâmcılık". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 5/ 1400. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Mertoğlu, M. Suat. "Tefsîru'l-Menâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/297. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Mezkit, Mesut. "Mehmet Akif Ersoy'un İslâmcılık Fikri ve Üstadları". *Fikir* 2/5. Ağustos 2010.
- Mordtmann, Andreas David. *İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Bir Osmanlı'dan Siyasi Sosyal ve Biyografik Manzaralar*. çev. Gertraude Songu-Habermann. İstanbul: Pera Yayıncılık, 1999.
- Namık Kemal. *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi 1 (1868-1869)*. der. Alp Eren Topal. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.
- Okay-Düzdağ, M. Orhan.-M. Ertuğrul. "Mehmed Âkif Ersoy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/432-439. İstanbul: TD Yayınları, 2003.
- Özcan, Azmi. "İslâmcılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/62-65. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Özcan, Azmi. *Panislâmizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngilizler 1877-1914*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Özervarlı, M. Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/482-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Paşa, Mehmet. "Mehmet Akif'in Perspektifinden Müslümanların Geri Kalmasının Dinî Sebepleri". *Diyanet İlmî Dergi* 54/1 (Ocak-Şubat-Mart 2018), 113-138.
- Pekak, M. Sacit. "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos)". *Bilgi* 51 (Güz 2009), 171-204.
- Rıza, M. Reşîd, *Tarihu'l-Üstazi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*. Mısır: Matbaatu'l-Menar, 1931.
- Sarıcık, Murat. "Mehmet Akif'e Göre Müminleri İslâm'da Birleştirmek ve Kardeşleştirmek Açısından Âl-i İmrân Suresi 103. Ayeti". *Ekev Akademi Dergisi* 20/67 (Yaz 2016), 261-289.

Schact, Joseph. “Muhammed Abduh”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. 8/489. Eskişehir: MEB Yayınları, 1979.

Şengüler, İsmail Hakkı. *Mehmed Akif Külliyyâtı*. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1992.

Şeyhanlıoğlu, Hüseyin. “İslâmcılığın ve İttihad-ı İslâm Düşüncesinin Doğuş Süreci ve Temel Öğeleri”. *Köprü Dergisi* 108 (Güz 2009).

Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi. *İttihad-ı İslâm'a Dair Bir Risale*. Süleymaniye Kütüphanesi. Keçecizade Süleyman Sırrı. nr. 757.

Tanör, Bülent. “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. ed. Murat Belge. 4/1137-1150. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Tansel, Fevziye Abdullah. “Mehmet Akif Ersoy'un Gözden Kaçan Bir Risalesi: Mebâhis-i İlm-i Servet”. *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 8/3 (Temmuz 1979), 23-24.

TBMM. *Zabıt Ceridesi*, C. 17/72, 2.b. Ankara 1958.

Tevfik, Ebüzziyâ Mehmed. *Yeni Osmanlılar Tarihi*. nşr. Şemsettin Kutlu. İstanbul: Nadir Kitap, 1973.

Tunaya, Tarık Zafer. *İslâmcılık Akımı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Ülken, Hilmi Ziya. “Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri”. *Tanzimat I*. İstanbul: İstanbul: MF. V. Yayınları, 1940.

Vehbi, Ali. *Sultan Abdülhamid (Siyasî Hatıratım)*. İstanbul: Hareket Yayınları, 1974.

Yılmaz, Yasin. “Osmanlı'da Sebebi Meçhul Olan Kuleli Vakası'nın Tarihî Arka Planı Hakkında Bazı Mülâhazalar”. *Turkish Studies* 12/16 (2017), 511-530.